

Zbiory XIX-wieczne. Definicja, organizacja i metodyka badań

Gwałtowny rozwój muzealnictwa w XIX i XX wieku, inspirowany początkowo dekretem francuskiego Zgromadzenia Narodowego z 1791 roku, który głosił otwartość (w rozumieniu dostępności) szeroko pojętych zbiorów (humanistycznych, technicznych, przyrodniczych, geologicznych, sztuki, bibliotek) „[...] dla całej ludzkości, dla całego świata”, sprawił, iż liczne kolekcje monarsze, kościelne i prywatne dały podstawę do utworzenia zbiorów publicznych¹. W strukturach większości polskich i zagranicznych instytucji kulturalnych i naukowych (muzeów, bibliotek, archiwów, uczelni, instytutów i towarzystw naukowych itp.) niemal zawsze występują mniejsze lub większe zbiory o charakterze historycznym, artystycznym, muzealnym czy specjalnym. Tworzą je zarówno oryginalne dzieła sztuki (obrazy, rzeźby, rysunki, ryciny itd.), jak i dawne księgozbiory, dokumenty, materiały rękopiśmienne, ekslibrisy, dagerotypy i fotografie, pocztówki i reprodukcje artystyczne, a także rozmaite druki klasyfikowane najczęściej jako „dokumenty życia społecznego”. Zbiory te, o niejednakowej proveniencji,

¹ Na ten temat pisało szeroko wielu badaczy, za fundamentalne uznaje się prace Zdzisława Żygulskiego juniora (m.in. *Muzea na świecie. Wstęp do muzealnictwa*, PWN, Warszawa 1982, tu zwłaszcza tekst na s. 81–106) i Krzysztofa Pomiana (m.in. *Collections et musées*, Librairie Armand Colin, Paris 1993; *Człowiek wśród rzeczy: szkice historycznofilozoficzne*, Czytelnik, Warszawa 1973; *Zbieracze i osobliwości: Paryż – Wenecja XVI–XVIII wiek*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1996; *Collezionisti e collezioni dal XIII al XVIII secolo*, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma 1995; a w kontekście naszych rozważań także *Przeszłość jako przedmiot wiedzy*, Fundacja Aletheia, Warszawa 1992). Zob. także Dorota Folga-Januszczyńska, *Muzeologia, muzeografia, muzealnictwo*, „Muzealnictwo” 2006, nr 47, s. 9–14; eadem, *Muzeum: definicja i pojęcie. Czym jest muzeum dzisiaj?*, „Muzealnictwo” 2008, nr 49, s. 200–208.

typologii i funkcjach, zróżnicowanych zasobach i charakterze, są rozmaicie określane – w bibliotekach zwykle jako „zbiory specjalne”², przy czym nazwa nie zawsze trafnie odzwierciedla zawartość. Przyjęło się dzielić „zbiory specjalne” na tradycyjne (zaliczając do nich rękopisy, stare druki, mapy, muzykalia, tzw. zbiory graficzne, fotografie, plakaty czy cimelia) i współczesne, obejmujące multimedia, mikrofilmy, fotokopie, przezrocza, szklane negatywy, patenty, normy, dokumentacje i rysunki techniczne³. Tego rodzaju zasoby stwarzają zazwyczaj problemy organizacyjne i konserwatorskie, wymagają bowiem specjalnego traktowania, ochrony i udostępniania, a także metodyki badań i opracowania w połączeniu z rozwiązywaniem problemów terminologicznych.

Definicja. Terminologia i chronologia

Na wstępie należałoby określić, co właściwie rozumiemy pod pojęciem „zbiory XIX-wieczne”⁴. Sądzę, że po części odpowiedziały na to pytanie referaty wygłoszone na konferencji i teksty zamieszczone w niniejszej publikacji, ale spróbujemy wskazać kilka zasadniczych grup materiałów, które mieszczą się w tej kategorii i są gromadzone przede wszystkim przez biblioteki⁵ i muzea:

² Do tego zagadnienia i typologii odniosłam się w artykule: Jolanta Talbierska, *Zbiory artystyczne, zbiory specjalne czy zbiory ikonograficzne? Typologia i funkcje*, [w:] *Świat w obrazach. Zbiory graficzne w instytucjach kultury – ich typologia, organizacja i funkcja. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa Uniwersytetu Wrocławskiego 6–7 grudnia 2007* (seria *Acta Universitatis Wratislaviensis* No 3167, *Bibliotekoznawstwo XXXVIII*), pod red. Małgorzaty Komzy, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2009, s. 19–38. Ważny głos w dyskursie o „zbiorach specjalnych” należy do Artura Jazdona: *Zbiory specjalne – luksus czy narodowy obowiązek?*, [w:] *Stan i potrzeby bibliotek uczelnianych. Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej, Poznań, 13–15.11.2002*, pod red. Artura Jazdona, Aldony Chachlikowskiej, Biblioteka Uniwersytecka, Poznań 2002, s. 149–170.

³ Por. *Zbiory specjalne*, [w:] *Encyklopedia wiedzy o książce*, pod red. Aleksandra Birkenmajera, Bronisława Kocowskiego, Jana Trzynaślowskiego, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1971, k. 2607–2608; Janina Cygańska, *Zbiory specjalne*, [w:] *Encyklopedia współczesnego bibliotekarstwa polskiego*, pod red. Karola Głombiowskiego, Bolesława Świderskiego, Heleny Więckowskiej, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 321.

⁴ Jednym z badaczy zajmujących się polskim kolekcjonerstwem wieków XIX i XX jest Tomasz de Rosset. Warto tu przytoczyć opracowania wiążące się z tematem naszej konferencji, jak: *Polskie kolekcje i zbiory artystyczne we Francji w latach 1795–1919. Między „skarbnicą narodową” a galerią sztuki* (Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2005) czy *Nowoczesność kolekcji*, praca zbiorowa pod red. Tomasza de Rosseta, Agnieszki Kluczewskiej-Wójcik i Katarzyny Lewandowskiej (Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika; Centrum Sztuki Współczesnej „Znaki Czasu”, Toruń 2010).

⁵ Do grona nielicznych badaczy współczesnych zajmujących się historią polskich bibliotek i ich kolekcjami, także w kontekście strat wojennych, należy Andrzej Mężyński. Spośród jego prac

1. Druki i periodyki, które ukazały się w latach 1801–1918, zgodnie z przyjętym u nas podziałem chronologicznym⁶;
2. Kolekcje prywatne i publiczne (księgozbiory historyczne, kolekcje artystyczne i tzw. ikonograficzne – np. zbiory portretów, widoków miast, ikonografia powstania listopadowego, jak zbiór Ludwika Gocla, Gabinety Rycin, zbiory muzealne) gromadzone w XIX wieku; w tym wypadku chronologia nie jest już tak oczywista, ponieważ często powstawały one na przełomie XVIII i XIX wieku (jak choćby kolekcja rycin i rysunków Stanisława Kostki Potockiego), w oparciu o wcześniejsze zasady gromadzenia, wykształcone w okresie nowożytnym;
3. Obiekty artystyczne, ryciny i rysunki, ale również rzeźby, prace malarskie, medalierskie i wiele innych; w przypadku tej grupy problem jest zasadniczy, gdyż zgodnie z podziałami obowiązującymi w metodologii historii sztuki okres przyjęty w bibliologii dla druków XIX wieku należy do najbardziej skomplikowanych i składa się z kilku wyraźnie odmiennych faz, formacji stylowych i kierunków, w tym sztuki nowoczesnej, biedermajeru, symbolizmu, eklektyzmu, historyzmu, impresjonizmu i postimpresjonizmu, modernizmu czy secesji; już ta różnorodność formacji stylowych wskazuje na trudności metodyczne i stawia pod znakiem zapytania zasadność wydzielenia wieku XIX *en bloc* w tej kategorii, choć takie niedoskonałe próby podjęto w Gabinetcie Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej, organizując osobno ryciny z tego czasu (umowną granicą są lata 70. XIX wieku), głównie litografie, staloryty, drzeworyty sztorcowe; problemem pozostają zawsze dzieła lub kolekcje z pogranicza, jak również twórcy czynni w końcu XVIII i początkach XIX wieku czy kolekcje budowane na przełomie wieków.

poruszających temat zasobów historycznych warto przytoczyć *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 roku. Wstępny raport o stanie wiedzy*, cz. 1–2, praca zbiorowa pod red. nauk. Andrzeja Mężynskiego (Ministerstwo Kultury i Sztuki. Biuro Pełnomocnika Rządu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą, Wydawnictwo Reklama Wojciech Wójcicki, Warszawa 1994), *Symposia bibliologiczna. Dokumentacja księgozbiorów historycznych – współpraca krajowa i międzynarodowa. Skutki II wojny światowej dla bibliotek polskich*, pod red. nauk. Andrzeja Mężynskiego, red. tomu Hanna Łaskarzewska [Polskie Towarzystwo Bibliologiczne] (Wydawnictwo DiG, Warszawa 1995) oraz *Biblioteki Warszawy w latach 1939–1945*, pod red. Andrzeja Mężynskiego i Hanny Łaskarzewskiej (Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Departament Dziedzictwa Kulturowego, Warszawa 2010).

⁶ Ten przedział czasowy różni się od stosowanego w większości bibliotek zagranicznych, gdzie granicą dla starych druków jest często rok 1830 (ale przykładowo w Bibliotece Uniwersyteckiej w Heidelbergu „Alte Drucke” obejmują woluminy do roku 1700), wiek XIX kończy się zaś z wybuchem I wojny światowej.

Jak widać z powyższego zestawienia, mamy do czynienia z ogromem kategorii, które można wyróżniać ze względu na funkcje (jak zbiory muzealne, biblioteczne, ikonograficzne – w rozumieniu podporządkowania kolekcji naczelnej idei, którą zbiór ma odzwierciedlać, prywatne, kościelne itd.), chronologię (obiekty tworzące daną kolekcję powstałe w XIX wieku lub zgromadzone w tym czasie) oraz rodzaj gromadzonych obiektów (księgozbiory, rękopisy i dokumenty drukowane, muzykalia, mapy, rysunki i ryciny, projekty architektoniczne i dekoracyjne oraz inne obiekty artystyczne i dzieła sztuki). Warto podkreślić, że kryterium czasowe jest najczęściej zawodne i najtrudniejsze w zastosowaniu z powodów przytoczonych powyżej. Specjalistyczne kolekcje w największych bibliotekach zagranicznych wydziela się przede wszystkim tematycznie, np. zbiory orientalne, medyczne, artystyczne, lub ze względu na rodzaj gromadzonych obiektów, jak zbiory kartograficzne, muzyczne, rękopiśmienne czy graficzne (nazywane *Graphische Sammlung* lub *Kupferstichkabinett*, *Département des arts graphiques* lub *Cabinet des estampes*, *Prints and Drawings Department* lub *Print Room*), obejmujące ryciny, woluminy ilustrowane i rysunki – generalnie obiekty na papierze, pergaminie, rzadziej na jedwabiu, atlasie czy innych nietypowych podłożach.

Zbiory XIX-wieczne – w podstawowym rozróżnieniu chronologicznym na zasoby gromadzone w tym okresie i obiekty tworzone lub publikowane w tym czasie i składające się na poszczególne kolekcje – są coraz częściej postrzegane jako zabytkowe, wymagające metodycznego opracowania i estetycznego wartościowania. Zjawisko to nasila się w różnych krajach od lat 70. XX wieku i towarzyszy mu zwykle także zmiana statusu określonych kategorii zbiorów i obiektów, przykładowo z ikonograficznych na artystyczne, z historycznych na zabytkowe.

Celem typologii jest systematyzacja zbiorów, a przede wszystkim wypracowanie i sprecyzowanie pojęć w danym zakresie. Czy jednak, wobec powyższych rozważań, do systematyzacji zbiorów XIX-wiecznych wystarczy prosta typologia? Często wyróżnienie jednego tylko typu jest wystarczające jako narzędzie typologiczne, ale przy spełnieniu warunku jedyności kryterium. Ale czy tym kryterium może być zawartość zbioru lub jego ukonstytuowanie pod względem chronologii, rzadko występujące w czystych odmianach? Czy może raczej powinien to być artystyczny bądź nieartystyczny charakter, walor zabytkowy lub jego brak (niejednoznaczne kryteria nie spełniają jednak warunku podziału logicznego, a nawet realnego)? Dla znakomitej większości pojęć opisujących rzeczywistość kulturową, a w szczególności dla pojęć otwartych, cechą charakterystyczną ich desygnatów jest różnorodność, przy czym podziały logiczne można przeprowadzać według wielu kryteriów, ale muszą one być jednoznaczne. Przyjęcie zbioru XIX wieku jako typu jest możliwe, przy czym podstawowym desygnatem wydaje się tu być chronologia związana zarówno z ukonstytuowaniem kolekcji, jak i czasem powstania lub publikacji obiektów ją tworzących. Kolejnym kryterium będą jednak kategorie obiektów składających się na daną kolekcję, przy czym

możliwe jest wskazanie kilku kategorii w obrębie jednej kolekcji (przykładowo druki warszawskie, periodyki, literatura dziecięca czy rossika).

Organizacja. W jakim celu wydzielamy zbiory?

Osobnym i zarazem trudnym do rozwiązania problemem jest kwalifikacja i docelowe umieszczenie w określonym dziale (w przypadku BUW – w Gabinetie) obiektów, które „od zawsze” znajdowały się w głównym magazynie, dzieląc miejsce ze współczesnymi drukami i czasopismami. Za przykład w kontekście wydzielania zbiorów XIX-wiecznych mogą posłużyć ukazujące się w tym czasie pojedyncze litografie, drzeworyty i staloryty lub ilustrowane woluminy z nich złożone, ale także teki graficzne uznanych twórców składające się z odbitek ich prac, a więc obiekty *stricte* artystyczne, które powinny raczej zasilić zbiory graficzne, niż zostać dołączone do wydzielonych druków i czasopism tworzących kolekcję zbiorów XIX-wiecznych.

Odpowiedź na zasadnicze pytania: jakie obiekty tworzą zbiór XIX-wieczny oraz jakie kryteria mogą być podstawą jego wydzielenia jako osobnego oddziału lub odrębnej kolekcji, zależy w dużej mierze od merytorycznej zawartości danego zbioru, a także instytucji, w której się on znajduje. Problemy te zdecydowanie rzadziej dotyczą muzeów, gdzie artystyczne lub zabytkowe zasoby egzystujące w artystycznym otoczeniu przypisane są do odpowiednich działów. Z kolei w większości bibliotek, które prócz podstawowego księgozbioru gromadzą bardzo różnorodny materiał, zabytkowy i współczesny, podziały opierają się na tradycyjnym postrzeganiu zasobów, a niemal wszystkie obiekty o charakterze wizualnym funkcjonują niestety jako dokumenty ikonograficzne⁷. Z powołaniem nowych oddziałów z powodów badawczych, konserwatorskich, organizacyjnych łączy się wiele problemów natury lokalowej, formalnej i finansowej. Znacznie łatwiej, choć nie zawsze, jest wyodrębnić pojedynczą kolekcję, zwłaszcza jeżeli nie jest ona zbyt liczna.

Kolekcją określamy zbiór obiektów najczęściej jednego rodzaju, np. druków, rękopisów, dzieł sztuki (obrazów, broni, numizmatów, zabytków, pamiątek kultury), gromadzonych ze względu na ich szczególną wartość historyczną, naukową, artystyczną lub kulturową, gdzie zgromadzone przedmioty tracą na ogół swoją pierwotną funkcję, stając się semioforami, nośnikami nowych treści i znaczeń⁸. W tej kategorii pojawiają się też tak niecodzienne i złożone obiekty, jak *Bibliothèque Portative du Voyageur – Biblioteczka Podróżna*, zawierająca

⁷ Talbierska, *op. cit.*, s. 20–23.

⁸ Krzysztof Pomian, *Histoire culturelle, histoire des sémiophores*, [w:] *Pour une histoire culturelle*, sous la dir. de J.-P. Rioux, J.-F. Sirinelli, Seuil, Paris 1996, s. 73–100.